

Трансформація правового менталітету крізь призму еволюції основних соціальних цінностей в західноєвропейській і українській правовій традиції

В статті аналізуються своєрідність і специфіка сприйняття загальноновизнаних цінностей (свобода, право, права і свободи, справедливість, рівність) в західноєвропейській і українській правовій традиції. Підкреслена необхідність формування механізму закріплення в етнічній (менталітетній) правосвідомості загальноновизнаних конституційно задекларованих цінностей. Наголошується на важливості напрацювання досліджень і соціального досвіду, які дозволили б поєднати традиційність українського менталітету з загальноновизнаними цінностями західноєвропейського, а також зблизити між собою західно- та східноукраїнське сприйняття основних соціальних цінностей.

Ключові слова. Загальноновизнані цінності – свобода, право, справедливість, рівність, права і свободи; філософське розуміння вказаних цінностей; особливості їх цивілізаційного (регіонального) сприйняття.

Постановка наукової проблеми. Сутність і сенс існування особистості в суспільстві багато в чому розкривається через основоположні для кожної людини цінності – свободу, право, справедливість, рівність, невідчужувані права і свободи. Всі вони в сучасному світі закріплені в актах міжнародного права, конституціях і законодавстві багатьох держав. Однак на рівні суспільної свідомості ставлення до них індивідів, соціальних груп, націй, етносів все ще залишається неоднозначним – від відмови або ж нейтрального сприйняття до безумовного визнання, що пояснюється дією як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників.

Стан наукової розробленості теми. Правовий менталітет досліджується фахівцями як філософії права, так і суміжних юридичних наук досить давно й продуктивно. Серед філософів та юристів можемо назвати П. Чаадаєва, Л. Петражицького, С. Рубінштейна, С. Алексєєва, В. Кудрявцева та багатьох інших. Однак автор поставив перед собою **завдання** – крізь призму воєнної інтервенції з боку Російської Федерації та сучасної соціально-політичної ситуації в світі дослідити трансформацію сприйняття основоположних соціальних цінностей і правового менталітету українців на Сході й на Заході країни, а також в західноєвропейській правовій традиції.

Виклад основного матеріалу. Не дивлячись на суперечливість і неоднозначність сприйняття етносами та цивілізаціями основоположних ідеалів, все ж їх значимість і визнання у світі в якості базових критеріїв гуманного облаштування і цивілізованості суспільства невпинно зростає. Причина – в їх історичній апробованості, котра визначає оптимальне співіснування й співпрацю різних соціальних груп у суспільстві. На концептуальному рівні існування людини з достойним гарантованим ставленням до її свободи, прав, права загалом, її взаємовідносин з іншими індивідами, з суспільством, з державою серйозних заперечень не викликає.

Однак на нинішньому етапі реалізації цих цінностей прослідковується досить важлива особливість – вони сприймаються як даність, без належного усвідомлення їх соціальної значимості. Причинами такого стану справ є їх особливості, котрі проявляються у вигляді доступних благ – відсутність бар'єрів для самореалізації, забезпеченість права на приватну власність, можливість висловлення думок, сповідання релігійних та інших переконань тощо. Усвідомлене розуміння сутності й необхідності права, свободи, значимості невідчужуваних прав і свобод людини при цьому нерідко відходять на другий план, суспільною й індивідуальною свідомістю вони сприймаються слабо. Тому в умовах кризових соціальних станів, котрі достатньо часто супроводжуються відповідною ідеологічною «обробкою», такий стан може стати основою для доволі легкого повернення до традиційного, «дореформеного» рівня суспільної свідомості, аж до відмови від названих цінностей на користь сурогатних чи колективістських інтересів, в яких безпосередньо зацікавлена держава.

Центральне місце в сутнісній тріаді – свобода, право, природні, невідчужувані права і свободи людини – в багатьох випадках відводиться феномену свободи, який визнається центром ходу історії, виникаючих соціально-політичних конфліктів [1, с. 124–125]. Її рівень визначається незалежністю у прийнятті особистих рішень, в розпорядженні індивідом наданими природними можливостями. Цим показником можна вимірювати сучасний стан і особливо перспективне майбуття суспільства з прогнозуванням розвитку соціальних процесів. При цьому соціальна опосередкованість свободи вказує на кордони, межі необхідної поведінки людини, її становище в суспільстві. Таким чином

свобода визначає можливості, котрі, своєю чергою, є індикаторами правових і моральних меж дії людини, в тому числі й по відношенню до співгромадян. Тобто її існування поза встановленими соціальними обмеженнями неможливе. Тим самим створюються рівні умови для реалізації устремлень і інтересів усіма членами суспільства. Встановлення вказаного оптимального співвідношення можливе лише за допомогою норм права, котрі мають ознаки універсальності, обов'язковості, а для їх виконання – апарат примусу. Визнання права в якості основоположної цінності – це не тільки умова реалізації свободи, а й раціональне начало стабільного існування суспільства.

В сучасних умовах природні права й свободи людини найбільше представлені позитивно оформленими можливостями у вигляді правового статусу громадянина. Закріплюючи права й свободи, держава ніби стає причетною до невідчужуваних якостей людини, що індивідами часто сприймається з пересторогою. Причини існування подібного сприйняття загальновідомі: домінуюча в історичному аспекті негуманна спрямованість держави; кон'юнктурність ідеології, котра перетворює людину на засіб досягнення мети; недотримання встановлених правил з використанням чинника доцільності, невідповідності моральним вимогам тощо [2, с. 418–420]. Водночас природні права і свободи, в тому числі й діючі у вигляді позитивних норм, – основа основ побудови правової держави й формування громадянського суспільства. Без їх безумовного дотримання ідея соціально стійкого існування й розвитку суспільства немислима, адже вони відповідають умовам визначеного природою існування людини, котре необхідне для поступального соціально-економічного розвитку суспільства.

На сучасному етапі розвитку суспільства поглиблюється науковий інтерес до етнічних, національних ознак правової свідомості, її глибини, адекватності відображення правової реальності, ступеню зв'язку з діючим правом, віддзеркалення в правовій культурі. На думку А. Тойнбі, своєрідність духовно-культурних і моральних чинників відрізняється вражаючою стійкістю, постійністю, в тому числі й при різноманітних соціально-економічних і політичних змінах, своєрідних експансіях [3, с. 81–84]. Центром такої своєрідності є стійка специфіка сприйняття буття й дійсності, яку ще називають регіональний етнічний менталітет. Однією із найважливіших його складових є юридичний або ж правовий менталітет. Варто особливо підкреслити зв'язок правового менталітету з конституційно декларованими цілями суспільства, оскільки його фіксованим станом і рівнем визначається можливість їх реального досягнення.

Безумовним центром постійного інтересу в цивілізаційному масштабі є права і свободи людини. Було б невірно абсолютизувати їх визначність усіма без винятку спільнотами й соціальними групами, тим більше враховуючи реальні відмінності у світосприйнятті й усталеного соціального існування різних суспільств. В одному випадку необхідність прав і свобод для існування людини є наслідком історичного процесу визрівання, природного самоформування соціуму. В іншому – це всього лише запозичені, слабо притаманні цінності, які усвідомлено сприймаються тільки передовою, «просунутою» частиною суспільства. У правосвідомості переважної частини суспільства при цьому зберігається, домінує традиційне світосприйняття. Ігнорувати й недооцінювати подібні обставини та покладатися на самоорганізаційні процеси було б помилковим. Адже в такому випадку за наявності незакріпленого, формального ставлення до запозичених цінностей – зберігається традиційність або психологічне середовище, здатна за кризових станів суспільства негативно заявити про себе з можливим поверненням до притаманних, звичних стереотипів, зразків поведінки й мислення [4, с. 215].

За великої кількості історико-філософських і психологічних визначень менталітету вважаємо за необхідне виділити найбільш характерні, що пояснюють можливості формування й удосконалення саме правової його складової. Так, історик Г. Телленбах під менталітетом розуміє всезагальну установку або колективний спосіб мислення, котрий відрізняється відносною постійністю і заснований не на критичній рефлексії чи на спонтанних критичних думках, а на тому, що розглядається в межах певної групи чи суспільства як само собою зрозуміле [цит. за: 5, с. 51]. Одними з основних рис, притаманних менталітету, є: 1) спільна духовна налаштованість, своєрідна константа, типова для конкретної групи людей, спільноти, виражена в цілісному чи відносно цілісному, характерному тільки їм стереотипі способу мислення, сприйнятті інших культурних цінностей; 2) своєрідний тип мислення та сприйняття буття й світобудови; 3) глибинний зв'язок із підсвідомістю, що справляє суттєвий вплив на формування соціокультурних установок та поведінку; 4) залежність від зовнішніх умов, або ж соціальна обумовленість [6, с. 9]. Вони мають безпосередній стосунок до юридичної, або ж правової ментальності, оскільки реально існуючі стійкі якості виявляють себе у вигляді швидкості сприйняття загально визначених цінностей, їх усвідомлення й засвоєння на ментальному рівні.

Саме тому культурно підготовлені суспільства, де більшість соціальних груп, котрі представляють різні прошарки й інтереси, усвідомлено сприймають необхідність рецепції, здатні до набагато швидшого усвідомленого сприйняття нових цінностей. Водночас традиційні суспільства потребують довшого, еволюційно стабільного періоду часу для їх засвоєння.

Звертає на себе увагу неодноразово підкреслена в науковій літературі неадекватність сприйняття цих цінностей західноєвропейською та східно-візантійською цивілізацією. Так, невідповідність із західноєвропейською культурою закладена в системоцентричних основах, котрі й визначають соціальну будову. Якщо в західно-християнській моделі центром життєдіяльності визнається людина, то в східно-візантійській – держава з усіма реальними й потенційними наслідками цього явища. Вони виявляються в постійній мобілізаційній готовності спільноти до випробувань, очікуваних внутрішніх і зовнішніх катаклізмів, як наслідок, – до відповідних такому стану дій, спрямованих на «самовиживання» [7, с. 6]. Цілком природним у такому випадку є прагнення до єдності з державою, коли загальне, спільне визнається набагато важливішим, ніж приватне. Негативним же наслідком такої єдності є патерналізм, тобто система політичних відносин, система державного управління або політична практика, при якій одні політичні суб'єкти (передусім, держава та її інститути) поводяться стосовно інших (громадяни, суспільство) як «батько» щодо «дітей» в патріархальній сім'ї. Таким чином, на Заході держава існує для громадянина, на Сході – держава залишається вищим сенсом діяльності громадянина.

Статичністю відрізняються й уявлення про свободу. Для західноєвропейського менталітету це особиста автономія з обов'язково позитивним її виявом, для східно-візантійського – необмеженість, котра розуміється як «вольниця», за якою неодмінно прийдуть репресивні заходи, або ж свобода людського духу з можливістю вибору між добром і злом.

Право, як і права й свободи, в східно-візантійському менталітеті стоїть набагато нижче, ніж справедливість, моральність, совість, «громадянський» обов'язок, яким надається перевага. Споживацьке ставлення до загально визнаних цінностей виключає усвідомлене ставлення й сприйняття їх. Так само, як і необхідність їх для соціального облаштування суспільства та людського існування.

Основними чинниками, які стримують якісні зміни в структурі східно-візантійського менталітету (на прикладі сучасної Росії) дослідники вважають: 1) надзвичайну швидкість кардинальних державно-політичних змін, пов'язаних з ними перетворень, що викликають реакцію недовіри, а то й відторгнення, що знаходить вихід в консервативно-вичікувальній позиції, котра гальмує формування бажаного для держави й суспільства типу правосвідомості; 2) сформована в нових ринкових умовах поляризація доходів різних груп суспільства з несправедливими (на думку значної частини населення) джерелами збагачення найбільш активної, заможної частини соціуму; 3) запозичення історично не притаманних, не вистражданих цінностей, що за умови традиційності суспільства і характерного для будь-якого етносу почуття суверенності не можуть сприйматись оптимально; 4) відсутність ефективного пошуку форм і методів впливу на суспільство, спрямованих на бажане незворотне внесення в суспільну свідомість переконання щодо значимості базових соціальних цінностей, їх відповідності природним домаганням і потребам людини.

Воєнна інтервенція з боку Російської Федерації й ускладнення соціально-політичної ситуації в світі чітко засвідчили різницю між сприйняттям загальнолюдських цінностей і менталітетом населення Західної та Східної України. Якщо жителі східних областей більше схожі в ментальному плані на росіян, то «західники» набагато більше налаштовані проєвропейськи. Посприяли цьому наступні основні чинники.

Перший – історичний. Західний регіон володіє певним політичним досвідом співпраці з європейськими країнами. На відміну від східних областей України, на території західної частини України ще до приєднання її до складу СРСР відбувався активний процес формування інститутів громадянського суспільства. В західних областях цілеспрямовано діяли різноманітні партійні структури та громадські об'єднання, які були важливими складовими політичних систем європейських країн. Це створювало можливість для відносно автентичного розвитку політичної та правової самоорганізації українців і прилучення їх до європейської системи цінностей. Другий – геополітичний. Важливе значення набуває географічне становище регіону, ці області розташовані найближче до країн Західної Європи. Прикордонний статус дав змогу їм налагоджувати тісні економічні та культурні контакти з сусідніми країнами. З огляду на те, що Польща, Угорщина, Чехія стали членами НАТО, така тісна співпраця сприяє залученню західних областей України до сучасної європейської системи економічної, політичної та правової системи стабільності й безпеки. Третій – ідеологічний. Для менталітету західних українців одним із найважливіших питань є збереження

самостійності України та подальша розбудова її демократичних інституцій. Тому зближення з правонаступником Радянського Союзу – Росією значною частиною населення розглядається як загроза втрати української державності. НАТО, тим самим, виступає альтернативою східному вектору політики [8]. Саме тому найближчим завданням держави й її інституцій має стати зближення західно- й східноєвропейського сприйняття основних соціальних цінностей суспільства й менталітету.

Висновки і пропозиції. Визначені чинники тією чи іншою мірою мають враховуватися при розробці заходів юридичного і соціально-політичного впливу на формування необхідних менталітетних якостей людини і суспільства. Необхідно напрацьовувати дослідження і досвід, які дозволили б поєднати традиційність східно-візантійського менталітету з загально визначеними цінностями західноєвропейського, узгоджували між собою, як пише В. Лапаєва, «...розум і дух, свободу і милосердя, право і правду, індивідуальне й соціальне начало» [7, с. 7]. Тут може стати в нагоді соціально-політичний досвід Китаю, де допустили поєднання традицій (общинність, законслухняність, прихильність до порядку) з загально визначеними європейськими цінностями.

Джерела та література

1. Берлин И. Философия свободы. Европа / Исая Берлин; предисл. А. Эткінда. – 2-е изд. – М.: Новое литературное обозрение, 2001. – 448 с.
2. Алексеев С. С. Восхождение к праву. Поиски и решения / С. С. Алексеев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: НОРМА, 2002. – 608 с.
3. Тойнби А. Дж. Постигание истории: сб. / А. Дж. Тойнби; пер. с англ. Е. Д. Жаркова; сост. А. П. Огурцов; вступ. ст. В. И. Уколовой. – М.: Прогресс. Культура, 1996. – 608 с. – (Серия «Историческая библиотека»).
4. Иконникова Г. П. Философия права: учебн. / Г. П. Иконникова, В. П. Ляшенко. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд-во «Юрайт», 2010. – 304 с. – Серия «Магистр»).
5. Осин В. Н. Общеизвестные социальные ценности (свобода, право, права и свободы, государство) и правовой менталитет / В. Н. Осин // Вопросы философии. – 2012. – № 9. – С. 46–55.
6. Королёв А. А. Этноменталитет: сущность, структура, проблемы формирования / А. А. Королёв. – М.: Изд-во Моск. гуманитар. ун-та, 2011. – 68 с.
7. Лапаева В. В. Российская философия права в контексте западной философско-правовой традиции / В. В. Лапаева // Вопросы философии. – 2010. – № 5. – С. 3–14.
8. Ярош Я. Вступ України в НАТО (волинський вимір) / Ярослав Ярош [Електронний документ]. – Режим доступу: natoua.org/news.php?nid=23.

Крисяк Ю. Трансформація правового менталітета сквозь призму еволюції соціальних цінностей в західноєвропейській і українській правовій традиції. В статті аналізуються своєобразие і специфіка восприяття общепризнаних цінностей (свобода, право, права і свободи, справедливість, рівність) в західноєвропейському і правовому свідомості. Доказана необхідність формування механізму закріплення в етнічному (менталітетному) правосвідомості общепризнаних конституційно задекларованих цінностей. Підкріплюється необхідність нароботки досліджень і соціального досвіду, які дозволили б поєднати традиційність українського менталітету з общепринятими цінностями західноєвропейського. Отдельно вказано на існування відмінностей в восприятті основних соціальних цінностей жителями Західної і Східної України, а також на крайню важливість зближення їх між собою в світлі нинішньої соціально-політичної ситуації в країні.

Ключевые слова: общепризнанные ценности – свобода, право, справедливость, равенство, права и свободы; философское понимание указанных ценностей; особенности их цивилизационного (регионального) восприятия.

Krysiuk Y. Transformation of the Legal Mentality Through the Prism of the Evolution of Social Values in Western and Ukrainian Legal Tradition. The article analyzes the uniqueness and specificity of perception shared values (freedom, law, human rights and freedoms, justice, equality) in the Western European and legal consciousness. The necessity of the formation mechanism of consolidation in ethnic (mentalitetnom) of justice generally recognized constitutionally declared values. Emphasizes the need for research and developments of social experience that would combine traditional Ukrainian mentality with common values of Western European. Separately indicated the existence of differences in the perception of the basic social values of the residents of Western and Eastern Ukraine, as well as the critical importance of bringing them closer to each other in the light of the current socio-political situation in the country.

Key words: universally shared values – freedom, law, justice equality, human rights and freedoms; philosophical understanding of these values; features of their civilization (regional) perceptions.